

DİLDƏ QƏNAƏT PRİNSİPİNİN MƏTNİN İNKİŞAFINDA ROLU

Dilçilik elminin müasir dövrdəki mərhələsi dili ünsiyyət vasitəsi olaraq, ünsiyyət prosesinin özündə öyrənməyə marağın genişlənməsi ilə səciyyələnir. Ünsiyyət prosesi informasiyanın mübadiləsini nəzərdə tutur. Mübadilə ən azı iki tərəfi tələb edir. Yəni informasiya müəyyən məqsədlə bir tərəfdən digərinə ötürülür. Şifahi nitqdə "danışan – danışanın nitq aktı – dinləyən", yazılı nitqdə isə "yazan – yazılmış mətn – oxuyan" arasında informasiya hərəkəti baş verir. Bu hərəkət birtərəfli ola bilər. Danışan danışır və bu danışığa dinləyən reaksiya verir. Daha doğrusu, danışanla dinləyən arasında birbaşa əlaqə yoxdursa, birinci tərəf ötürüldüyü informasiya ilə ikinci tərəf təsir göstərir, ancaq dinləyənə danışana təsiri olmur. Məsələn, radioda səslənən nitq dinləyicinin reaksiyası bəlli deyildir. Yazılı nitqdə müəllifin yazdığı əsər haqqında oxucunun fikri olmadıqda, informasiya mübadiləsi birtərəflidir. Qeyd olunanlar ünsiyyət prosesinin iştirakçıları və onlar arasında əlaqələrin bəzi cəhətləri ilə bağlıdır. Ünsiyyət prosesi üçün informasiya formalaşdırılmalıdır. Bu informasiya dil vasitələri ilə yaradılır. Belə olan halda dilin informasiya daşıyan vasitələri müəyyənləşdirilməlidir.

Mətn vahidləri paradiqmasına sosial, psixoloji, etnoqrafik və kinetik məqamları daxil etdikdə, təhlil çətinləşir. Qeyd olunan istiqamətdə tədqiqatda ayrıca subyektin hökmü deyil, adresant və adresatın bir-birinə nitq təsiri öyrənilir. Bu mənada mətn ekstralingvistik, pragmatik, sosiokulturoloji, psixoloji və digər amilləri olan məndir.

Mətni əmələ gətirən kommunikativ hadisə müəyyən biliklərlə, həmçinin mətnyaratmanın və onu qavramanın konkret modelləri ilə bağlı olur.

Mətni üzvlənir və ya hissələrinə parçalanır. Onun bölmələri, fəsil və paragrafları, epizodları və ya fraqmentləri, mürəkkəb sintaktik bütövləri, yaxud abzasları vardır. Mətnin təşkili və tamlanması prosesi aktual üzvlənmənin köməyi ilə gedir. Söyləmlərin aktual üzvlənməsi onları ya tema, ya da rema xətti ilə bir-birinə bağlayır. Bu bağlılıq mürəkkəb sintaktik bütövün formalaşmasına kimi davam edir və bundan sonra növbəti mürəkkəb sintaktik bütövün təşkili baş verir. Mətnin ümumi məna genişlənməsi onun vahidlərinin bir-biri ilə əlaqəsi fonunda davam edir. Mətn müəyyən vahidlərin əlaqələnməsi ardıcılığından təşkil olunur. Bu ardıcılıqda ilkin birinci olan vardır və mətn faktiki, vizual olaraq oradan başlanır. Mətni yaradan cümlələr ardıcılığının birincisi informasiyanı daxil edən ilkin vahiddir.

Məlumdur ki, informasiya eksplisit və implisit formalarda ötürülür. Eksplisit informasiyanın daha aşkar, daha aydın şəkildə verilməsidir, implisitlik onun gizli və qeyri-aşkar ötürülməsidir. İmplicit informasiyanın aşkara çıxarılması üçün kontekst və köhnə informasiya ilə yeninin qarşılaşdırılması əsasdır.

Mətnlə tanışlıq prosesində, yaxud informasiyanın tədricən daxil edilməsi ilə baş verən mətnyaratma prosesində resipientə müəyyən informasiyalar çatdırılır. Həmin informasiyalar ünsiyyət iştirakçıları üçün məlum olur. Verilməz informasiyanın izafi təkrarına yol verməmək üçün məlum informasiya, yaxud köhnə informasiya mətnə implisit şəkildə ifadəsini tapır. Bu zaman köhnə informasiyanın təkrar edilməsinə ehtiyac olmur. Çox zaman bu informasiya asanlıqla bərpa olunur.

İnformativlik mətnin tamlığı və bitkinliyindən asılıdır. Tamlıq və bitkinliyin əsas göstəricilərindən biri isə əlaqəlilikdir. Aynılıqda götürülmüş hər bir söz informasiya daşıyır. Sözlərin yanaşı düzilməsi bu informasiyanın həcmi artırır. Lakin informasiya həcmi necə artmasını da fərqləndirmək lazım gəlir.

Məlumdur ki, kommunikasiya prosesində qəbul edilmiş informasiya müəyyən müddətdən sonra unudula bilər. Bu, informasiyanın zərurilik dərəcəsinə asılıdır. İnsan ona lazım olan informasiyanı daha yaxşı yadda saxlamaq istəyir. İkinci dərəcəli olan informasiyalar mətnyaratma prosesində iştirak etdikdən sonra mətnə çıxarılır. Mətn strukturlarından birinin artırılıb azaldılması nəticəsində mətnə cəzəlik qənaət və ya izafilik hadisəsi baş verir. İnförmasiyanın mətnə müxtəlif üsullarla ifadə olunması mümkündür. İnförmasiya qənaətli və ya izafi ola bildiyindən müəllifin məqsədi və oxucunun qavraması anlayışları üzə çıxır. Ayrı-ayrı oxucular üçün "qənaət-izafilik" amilləri fərqlidir. Mətnə informasiyanın izafiliyi çox olmamalıdır. Eyni zamanda, onu da qeyd etmək lazımdır ki, informasiya izafiliyi olmadan mətnin qavranması çətinlik törədir.

Dildə qənaət prinsipinin mövcudluğu müəyyən səbəblərlə bağlıdır. B.A.Serebrennikov qənaəti nitqin yaranması və qavranması prosesinin sadələşdirilməsi, danışanın izafi gərginliyi azaltması, nitqdə adresatın təkrar olunan izafi informasiya ilə yüklənməsi kimi təqdim edir. Dildə qənaət prinsipi özünü mühafizə instinktinin bir konkret təzahür formasıdır [4, s. 27].

A.Kexler ellipsisdən istifadəni qənaətlə, cümlənin izafi yüklənməsinin qarşısını almaqla bağlayır. O, nitqdə ellipsisin təbiiqinin üç münasibət motivindən asılı olduğunu göstərir. Həmin münasibətləri A.Kexler belə təyin edir: 1) səbəb-nəticə münasibəti; 2) yaxın kontekstlər arasındakı münasibət; 3) oxşar münasibət [5, s. 537].

Ellipsis dildə qənaət prinsipi ilə bağlı hadisədir. Lakin onun meydana gəlməsi yalnız qənaət prinsipindən irəli gəlir. Nitq prosesində, xüsusən şifahi nitq prosesində adresata məlum olan köhnə məlumatın təkrarlanması, ünsiyyət prosesinin sürətləndirilməsi, eləcə də yüksək ekspressiyaya yaratmaq məqsədi ilə müəyyən cümlə üzvlərinin buraxılması hadisəsi baş verir. Cümlə üzvlərinin buraxılması onun tələb edilən mövqedə özünü göstərməsini gerçəkləşdirmir. Buraxılmış üzvlərin sintaktik mövqeyi aşkar olur və bu mövqedə hansı üzvlərin olması da ümumi kontekstdən aydınlaşır. Ellipsis cümlə quruluşu vasitəsi ilə bərpa oluna bilər. Yəni buraxılmış üzvlərin təyin etməsi mümkündür.

²² ADU-nun dissertantı e-mail: kh.isayeva@gmail.com

Real canlı dialoqda interaksional quruluş konfigurasiyası müxtəlif ola bilər. Məsələn, arqumentləşdirilmiş dialoq interaktiv quruluşuna görə qarşıdurma seriyasına malik olur. İnteraksional gedişlər etməklə tərəflər öz nöqteyi-nəzərlərini qorumağa çalışır, arqument və əks arqument irəli sürməklə əks tərəfi inandırmağa çalışırlar. Dialoqi nitqin bu zəmində davamı, fikrin arqumentləşdirilməsi, informasiyanın tez ötürülməsi, adresant roluna keçmək istəyi kimi məsələlər dialoqda dil və qeyri-verbal vasitələrdən istifadə etməklə fikri daha tez çatdırmaq tələbini ortaya qoyur. Bu isə dialoqi nitqdə müəyyən dil vasitələrinin buraxılmasına, onların ellipsisə uğramasına zəmin yaradır.

Elliptik konstruksiyaların başlıca işlənmə sahəsi dialoqlardır. Dialoqda cümlənin bir hissəsi buraxılır. Həmin hissə əvvəlki müsahibin replikasından aydınlaşır, ya da kifayət qədər əhəmiyyət daşımadığından buraxılır.

İ.F.Vardul ellipsis anlayışını şərh edərkən suppresiya terminindən istifadə edir. O göstərir ki, dil vahidinin ellipsisə uğratmaq onu işlətməmək deyil, ondan istifadə etməklə mənasını suppresiya ilə ifadə etməkdir [3, s. 303].

Mətn strukturlarından birinin artırılıb azaldılması nəticəsində mətndə semantik qənaət və ya izafilik hadisəsi baş verir. İnformasiyanın mətndə müxtəlif üsullarla ifadə olunması mümkündür. İnformasiya qənaətli və ya izafi ola bildiyindən müəllifin məqsədi və oxucunun qavraması anlayışları üzə çıxır. Ayrı-ayrı oxucular üçün "qənaət-izafilik" amilləri fərqlidir. Mətdə informasiyanın izafiliyi çox olmamalıdır. Eyni zamanda, onu da qeyd etmək lazımdır ki, informasiya izafiliyi olmadan mətnin qavranması çətinlik törədir. İnformasiyanın izafiliyi məsələsinə müxtəlif aspektlərdən yanaşmaq lazım gəlir. Bəzən mətndə əvvəl verilmiş informasiya təkrarlanır. Bu informasiyanın izafiliyinin bir formasıdır. Yəni əvvəl verilmiş informasiya yenidən mətnə daxil edildikdə bu, köhnə informasiya olur. Bu informasiya adresata bəlli olan informasiyadır. Belə olan təqdirdə, izafi informasiyanın təkrar verilməsi səbəblərini də nəzərdən keçirmək lazım gəlir. Bir halda müəllif, adresant ötürdüyü informasiyanı unudur və onu təkrar mətnə daxil edir. Digər halda adresant adresata bəlli olan informasiyanı xatırladır və onu adresatın yadına salır. Belə hal informasiyanın kommunikativ prosesin bir-birindən çox fərqli zaman fasilələrindən sonra təkrarlanması ilə üzə çıxır. Lakin bəzən adresant informasiyanın tez-tez təkrarlanmasıyla bütün diqqəti ona yönəltmək istəyir.

İnformasiyanın izafiliyi və onun qapalı yığcam şəkildə olması bütöv mətn səviyyəsində aşkarlanır. Lakin informasiyanın qeyd olunan şəkildə yerləşməsi mətnin ayrıca ifadələrinə, fragmentlərinə aid olduqda araşdırma minimal vahid səviyyəsində aparılır. Mətn yaradılarkən onun söz tərkibinin söz miqdarının azaldılmasına cəhd göstərilir. Lakin bu azaltma elə şəkildə aparılmalıdır ki, zəruri informasiya itkisinə yol verilməsin.

Eksplisit və implisit şəkildə verilən informasiyalar bir-biri ilə cəmlənərək ümumi informativliyi artırır. Beləliklə, aydın olur ki, mətnin informativliyi onun məqsədlə üzvlü şəkildə bağlanır. İzahlı lüğət məqaləsində informativlik izahlanan sözün daha yığcam şəkildə açılmasına xidmət etdiyindən burada istifadə olunan sözlərin miqdarı azaldılır. Nəticədə yalnız əsas məqsədə xidmət edən informativlik əldə edilir. Belə mətlərdə izafi informasiya diqqəti yayındırır.

İmplisit şəkildə verilən informasiya zaman, məkan, əvvəl təsvir olunmuş şəraitlə daha çox bağlı olur. İnformasiya ötürücüsünün yoxluğu, sıfır üzvlü linqvistik dəyərlik resipient tərəfindən bərpa edilir. Bu bərpəmə susma (on default) rejiminə uyğun gəlir.

Kommunikasiya aktında ötürülən və ya qəbul edilən məlumatın informativliyi prosesin gerçəkləşmə səviyyəsinin əsas göstəricisidir. Kommunikativ funksiyanın vasitəsi olan dilin köməyi ilə ötürülən informasiyanın həcmi çox olduqca kommunikativ aktın səmərəliliyi artır. Lakin bu o demək deyildir ki, kommunikasiya prosesində izafi informasiya ötürülsün. İzafi informasiya kommunikasiyanın neqativ göstəricisidir. Adresant adresatla müəyyən referentlə bağlı əlaqəyə girir və bu zaman kod kimi dildən istifadə edir.

Dilçilikdə sıfır işarəsi problemini müxtəlif alimlər tədqiq etmişlər. Boduen de Kurtene yazır: "*Biz müəyyən tələffüz – eşitmə tutumlarından ibarət morfevlərdən savayı "sıfır" yəni hər hansı bir tələffüz – eşitmə tərkibindən məhrum olmuş, lakin bununla belə qismən və ya çox dərəcədə müəyyən semasioloji və morfoloji təsəvvürlərlə əlaqələndirilən morfevləri də qəbul etməliyik*" [1, s. 119].

Ş.Balli qrammatik dəyərli sıfır işarə ilə ellipsis fərqləndirir. O, ellipsis kontekstdə mütləq mövcud olan və ya situasiya ilə mövcudluğu göstərilən elementlərin təkrarı və antisipasiyası adlandırır. "*Biz ellipsis anaforik və deyikli elementlərin verdiyi təsəvvür kimi başa düşürük*" [2, s. 175].

Elliptik cümlədə sıfır variantı ilə ifadəsini tapan söz və ya sözlərin eksplikasiyasının iki forması vardır: sintaqmatik bərpa olunan; paradiqmatik bərpa olunan. Əgər sıfır variantı ilə ifadə olunan söz və ya sözlər özlərinin səslənən variantlarında kontekstə-əvvəlki və ya sonrakı kontekstə görə bərpa olunursa, onda belə elliptik konstruksiya sintaqmatik bərpa olunan konstruksiyadır. Əgər bərpa mövcud kontekst əsasında deyil, dildə olan digər analoji konstruksiyalar üzrə bərpa edilirsə, onda belə elliptik konstruksiyalar paradiqmatik bərpa olunan konstruksiyalar adlanır.

Ellipsis zamanı dəyərə malik vahid istifadə olunursa da, bu vahidin daxil edə biləcəyi informasiya ümumi məzmununda öz yerini alır. Bəzi hallarda linqvistik nöqteyi-nəzərdən dəyərə malik vahidin yoxluğu hiss olunmur. Cümlələrin işlənmə ardıcılığı buraxılmış vahidin olduğunu göstərmir. Lakin ümumi məzmun belə bir vahidin olduğunu gerçəkləşdirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Boduen de Kurtene, I.A. Ümumi dilçilik üzrə əsərlər. Tərcümə / İ.A.Boduen de Kurtene. – Bakı: Prestij çap evi, – 2014. – 335 s.
2. Балли, Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. / Ш.Балли. – Москва: Изд. иностр. лит., – 1955. – 413 с.
3. Вардудь, И.Ф. Основы описательной лингвистики. / И.Ф.Вардудь. – Москва: Наука, – 1977. – 351 с.
4. Серебрянников, Б.А. Вероятностные обоснования в компаративистике. / Б.А.Серебрянников. – Москва, – 1974. – 351 с.
5. Kehler, A. Coherence and the Resolution of Ellipsis // Linguistics and Philosophy, – 2000. No 23(6), – p. 533-575

Açar sözlər: mətn, qənaət prinsipi, dil, informasiya, izafilik

Key words: text, economy principle, language, information, surplus

Ключевые слова: текст, язык, принцип экономии, информация, избыток

The role of economy of language principle in the text development

Summary

The communication process involves the exchange of information. It is known that information can be transmitted in explicit and implicit forms. As a result of increasing or decreasing one of the text structures, a phenomenon of semantic economy or surplus occurs in the text. For individual readers, the "economy-surplus" factors are different. There should not be too much information in the text. At the same time, it should be noted that understanding the text without an excess of information is difficult. For this reason, it is necessary to approach the issue of information surplus (excess) from different aspects.

Роль принципа экономии в языке в развитии текста

Резюме

Коммуникативный процесс предполагает обмен информацией. Известно, что информация может передаваться в имплицитной и эксплицитной формах. В результате увеличения или уменьшения одной из структур текста в тексте возникает явление смысловой экономии или избыточности. Для отдельных читателей факторы «экономия-избыток» разные. В тексте не должно быть слишком много информации. В то же время следует отметить, что понимание текста без избытка информации затруднено. По этой причине необходимо подходить к вопросу избыточности информации с разных сторон.

Rəyçi: file.d., prof. Ə.Ə.Abdullayev